

ԱՎԵՏԻՔ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԿՐԿՆԱԿԱԶՄԵՐԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Յուրաքանչյուր երկրի պատմությունը սկսվում է իր մշակույթով, այն որպես ազգային բնութագիր, բնորոշում է տվյալ ժողովրդի պատմական ուղին: Հայ ժողովուրդը գտնվելով արևելքի և արևմուտքի երկրների միջև, ստեղծել է իրեն բնորոշ մշակույթ, որը զարգացել է երկու կողմերի մշակույթների ներհակ փոխազդեցության ներքո:

Հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության մեջ իր ուրույն տեղն ունի կիրառական արվեստը իր բազմաթիվ ճյուղերով, որոնք Հին Հայաստանում հասել էին բարձր զարգացման: Ի թիվս այլ ճյուղերի առանձնանում է մետաղագործությունը, հատկապես ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը: Այդ ասպարեզում պատրաստվող իրերի շարքում իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցնում ձեռագրերի կրկնակազմերը, որոնք իրենց գեղարվեստական հորինվածքներով և արձանագրված հիշատակարաններով հանդիսանում են պատմամշակութային կարևոր արժեքներ և իրենց գործնական նշանակությամբ սերտորեն կապված են գրչության արվեստի հետ:

Եկեղեցու և հոգևորականության բավականին բարդ պահանջմունքը բավարարող ոսկերչական-արծաթագործական արհեստանոցները, ձևավորվելով որպես մանր արվեստի ինքնատիպ և առանձին ուղղություններ, ունեցել են զարգացման ուրույն առանձնահատկություններ և կազմավորվել որպես նեղ մասնագիտացված դպրոցներ: Դրանց ձևավորման գործնաթացն սկսվել է դեռևս հին ժամանակներից, որտեղ զարգացող գլխավոր արհեստները, ինչպես նշում է Բաբկեն Առաքելյանը, այդ ժամանակներում տրոհվում էին, առաջացնելով մի շարք ինքնուրույն արհեստներ ու մասնաճյուղեր¹:

Կրկնակազմերին նվիրված հոդվածներ և մեմագրություններ են հրատարակվել մի շարք հեղինակավոր գիտնականների կողմից՝ (Գ. Հովսեփյան, Յ. Ստրժիգովսկի, Լ. Դուրոնովա, Բ. Առաքելյան, Տ. Իզմաիլովա, Հ. Հակոբյան, Ս. Տեր-Ներսեսյան, Է. Կորխմազյան, Ա. Կակովկին և ուրիշներ):

Արհեստավորների մի մասն, աշխատում էր վանական հաստատություններին կից «գործատներում»՝ կատարելով վերջիններիս պահանջները: Այդ գործատների մասին ունենք հիշատակություններ XIII դարի պատմագիր Ստեփաննոս Օրբելյանի մոտ, որտեղ նա խոսում է Տաթևի վանքի կառուցման մասին՝ հիշատակելով համալիրին պատկանող օժանդակ կառույցների շարքում նաև գործատների գոյությունը², որտեղ և պատրաստվում էին կրկնակազմեր: Կրկնակազմերը հիմնականում նախատեսվում էին Ավետարանների համար, քանի որ վերջիններս հանդիսանում են քրիստոնեական ուսմունքի գլխավոր աղբյուրները: Միջնադարում արվեստը, հանդիսանալով կրոնի արտահայտչամիջոց, ծառայել է վերջինիս ուսմունքը պրոպագանդելու՝ այն հաստատելով արմատավո-

¹ Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Նայաստանում IX-XIII դարերում, Երևան, 1964, գիրք 2, էջ 16:

² Մսերիսյան Օրբելյան, Պարմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 225:

րել ժողովրդի գիտակցության և հոգեբանության մեջ: Ժողովրդին հավատքի մեջ հաստատելու գործում կենդանի խոսքով քարոզչությանը, որը երբեմն դժվար է հասկացվել, համընթաց զարգացել է մաս պատկերագրային քարոզչությունը, ինչը բանավոր խոսքին զուգահեռ ցույց է տվել Փրկչի կյանքին ու նրա գործունեության վերաբերող բազմապիսի դրվագներ (տեղումնական շարք): Այդ նկարաշարի պատկերումը հայ ծաղկողների ձեռքով ձեռագիր մատյաններում հասավ կատարելության և իմաստավորվեց հայ մշակույթում որպես միջնադարյան մտածողության արձագանք: Արծաթյա կրկնակազմերը նույնպես պետք է ունենային Քրիստոսի կյանքին վերաբերող պատկերադրվագումներ, որոնց միջոցով իրագործվում է առաջին ազդեցությունը հավատացյալի վրա և այն հանդիսանում է մաս յուրօրինակ մուտք դեպի ավետարանական տեքստը: Քննելով այս երևույթը՝ հասկանալի է դառնում, որ կրկնակազմերը առաջին հերթին ծառայել են ոչ միայն գրքի արտաքին պահպանության համար, ինչպես նշում են այս թեմային անդրադարձած որոշ հեղինակներ³, այլև քրիստոնեական վարդապետություն պարունակող սուրբ գրքերը հավատացյալին առավելապես ներկայացնելու որպես «Գրքերի գիրք» իր ներքին և արվեստի տեսակետից առավել կարևոր արտաքին շքեղությամբ, իսկ հետո, որպես արտաքին պահպանության գործակից, այլապես նրանք կլինեին շատ պարզունակ՝ հարթ և կոստղապատ (իսկ կոստղերը բավարար կլինեին կազմի հարթ մակերեսը արտաքին շփումից մեկուսացնելու համար), և կպատրաստվեին բոլոր գրքերի համար անխտիր, որի գրավոր ապացույցներ են հանդիսանում ձեռագրագուցակները, որտեղ ձեռագրերի նկարագրության մաս են կազմում մաս կազմերն իրենց արտաքին և ներքին կառուցվածքով: Քննության առնելով ոսկերչության ու արծաթագործության այս ճյուղը, որպես կիրառական արվեստի բարձրաշխարհիկ տեսակ՝ կարելի է ասել, որ կրկնակազմերի դերն ու նշանակությունը հայ միջնադարյան արվեստում իր առանձնահատկություններով դուրս է մնում կենցաղային պահանջմունքը ապահովող արհեստների շարքից և այն իր արժանի տեղն ունի քրիստոնեական մշակույթի հիմնասյուների շարքում, որոնք իրենց տեսակով հանդես են գալիս հիշյալ մշակույթում՝ որպես կոթողային հուշարձաններ:

Կրկնակազմերը պատրաստվել են տարբեր եղանակներով՝ ձուլման, ֆիլիգրան (հնում այն կոչվում էր չիֆթիշի), Սևադի, ինկրուստացիայի, արծնակիտման և դրվագման: Վերջինս հետագա դարերում թևակոխեց զարգացման մոր փուլ. ձեռք բերելով տեխնիկական մոր հնարավորություններ՝ այն նպաստեց կերպարների հստակեցմանը, և մոտեցրեց կոյր քանդակի կանոններին: Չնայած այն հանգամանքին, որ պատմական Հայաստանում ձևավորված ոսկերչական օջախները ունեն իրենց առանձնահատկությունները, որոնք, երբեմն ենթարկվելով տիրող պայմաններին, կրել են այլ մշակույթի ազդեցություններ, այնուամենայնիվ այն պահել է իր ազգային ընդհանրական դիմագիծը, որը, որպես հայկական ռեալություն, այս գործում առավել պահպանված է եկեղեցական արվեստում, քանի որ այն արտահայտված է հիմնականում պատկերագրության մեջ, իսկ

³ Պարբ է նկարի ունենալ այն, որ գրեթե բոլոր ձեռագիրները նախապես կաշնապարտած են, եւ միայն որոշ ժամանակ գործածուելէն յետոյ է, որ զանազան պարճառներով, գլխավորաբար կաշուի հնացման, նոր նուիրաւորի առկայութեան եւ կամ վնասիւնի գեղեցկացնելու համար այն պարտած են արծաթով, Ն. Տիր-Ղեւոնդեան, Երևանի մարենսպարանի մնարդեայ ձեռագրակազմերու ցուցակ, Նանդէս ամսօրնայ, Վիեննա, էջ 285:

պատկերագրությունը ոսկերչության մեջ կենտրոնացված է հիշյալ ոլորտի շինվածքներում՝ հատկապես կրկնակազմերի պարագայում: Մենք ունենք կրկնակազմեր՝ պատրաստված ցանցկենային (ֆիլիգրան) եղանակով, որոնք իրենց նրբագեղությամբ զարդարում են Սուրբ Գիորգը: Դրանք քիչ են, բայց և այն բացառիկ օրինակները, որոնք պահպանվել են իրենց բարձրարվեստ կատարմամբ, խոսում են կիրառական արվեստի այս ձևի բարձր մակարդակի մասին, որին հասել են միջնադարյան հայ վարպետները: Այս եղանակով պատրաստված բարձրաճաշակ երկու կրկնակազմեր ունեցող Ավետարաններ ցուցադրվում են Մատենադարանի ցուցասրահում: Առաջինը՝ № 6768 պատրաստված է Կարինում, այն աչքի է ընկնում իր մանրահյուս նրբագեղությամբ, որը հարստացված է պատվավոր ակնեղենով և ոսկեզօծված է, մյուսը՝ № 6781-ը պատրաստված է Սյունիքում: Աշխատանքի այս եղանակը Միջին Արևելքում ունի որոշ ընդհանրություններ: Չնայած վերոհիշյալ ներհակ փոխազդեցությունների և աշխատանքի միօրինակությանը՝ հայ վարպետի ձեռքի աշխատանքը կարելի է տարբերել օտար ծագում ունեցող միանատիպ աշխատանքներից: Կրկնակազմերի դրվագումները թեմաների տեսակետից ի տարբերություն մանրանկարչության, ավելի զուսպ են և սակավաթիվ, քանի որ ոսկերչությունը ունի աշխատանքի իր կանոնները, որոնք զալիս են նյութի թելադրանքից, որտեղ սկսած կոմպոզիցիայի կառուցումից մինչև կերպարների ստանալը ենթակա են կատարման համապատասխան գործելակերպին, արդյունքում ձևավորելով արվեստի մի տեսակ, որը գտնվում է մանրանկարչության և քանդակագործության միջև՝ կատարելով միևնույն ֆունկցիան **հավատաշինության** ճանապարհին: Կրկնակազմի համար ավելի հաճախ հաղիպող թեմաներ են խաչելությունը, որը միշտ, որպես կանոն, պատկերվում է կրկնակազմի առաջին (դիմերես) փեղկին և հարության տեսարանը, որը պատկերվում է երկրորդ (դարձերես փեղկին): Այս նյութի համար կրկնվող թեմա է նաև Աստվածամայրը մանկան հետ (Օդիգիորիա): Ավելի քիչ հաճախող թեմաներից են՝ Մկրտություն, Դեհիսում*, Ծննդյան և մոգերի երկրպագությունը, որոնք երբեմն համատեղված են միևնույն կոմպոզիցիայում, որը թեմային համապատասխան ներկայացված են ավելի բարդ հորինվածքներով: Կրկնակազմեր ունեցող ձեռագրերի շարքում քիչ թիվ են կազմում ժողովածու, Նոր Կտակարան, Նարեկ, Խորհրդատետր, Ծարակնոց և Ջեռաց Մաշտոց պարունակող ձեռագրերը: Դրանց հազվադեպ արձաթապատումը խոսում է այն մասին, որ հիշյալ մատյանների առօրյա գործածությունը եկեղեցում թե ժողովրդի մեջ հոգևոր իմաստով ունի երկրորդ կարևորությունը Ավետարանից հետո: Այդ գրքերի կազմերը մեծ մասամբ ազուցված են խաչերով, անկյունազարդերով՝ դրվագված կամ փորագրված չորս ավետարանիչների պատկերներով կամ նրանց կենդանական խորհրդանիշերով: Հաճախ ավետարանիչները հանդես են գալիս իրենց խորհրդանիշների հետ միասին: Քիչ թիվ չեն կազմում ականակուռ խաչերով կուսողապատ կազմերը: Կազմերին ազուցված խաչերը մասամբ ունեն փորագիր արձանագրություններ ի հիշատակ նվիրատուի, որոնք, որպես նվեր սուրբ գրքերին ազուցված են մի շարք առիթներով: Կրկնակազմերի ուսումնասիրության խնդիրը, ինչպես արվեստի մյուս ձևերում, նյութի միայն նկարագրումը չէ, այն պահանջում է վերլուծության տարբեր մոտեցումներ, այդ թվում և արվեստաբանական,

* Կենտրոնում -Բրիսպոսն է, ձախից (դիմողի կողմից) Աստվածամայրը և աջից՝ Հովհաննես Մկրտիչը:

որտեղ քննության է առնվում աղբյուրագիտական, պատկերագրական և իմացաբանական կողմերը:

Կրկնակազմերի մի մասը ունեն արձանագրություն-ճիշատակարաններ, որոնց վերծանությանը նվիրված ատենախոսություն է գրել բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ա. Մալխասյանը, որի աշխատությունը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում հարցի մյուս կողմերի ուսումնասիրման համար: Դրանք ներկայացնում են ստեղծման վայրերի, տարեթվերի և ստեղծողների մասին որոշ տվյալներ, որոնք օգնում են պարզել կրկնակազմերի գեղարվեստական և ոճական առանձնահատկությունները:

Սակայն կրկնակազմերի զգալի մասը չունի արձանագրություն-ճիշատակարաններ, որոնց բացակայությունը դժվարացնում է բացահայտել պատմական նշանակության որոշ հանգամանքներ: Այս պարագայում դժվար է որոշել կազմի պատրաստման կոնկրետ վայրը, հատկապես, եթե ձեռագրի բուն ճիշատակարանները մույնպես լուրջ են այդ մասին: Հարցի լուծման հասկանալի տարբերակը մնում է միայն ուսումնասիրել նրանց ոճական և ձևաբանական կողմերը, որոնցով կարելի է հասցեագրել կոնկրետ դպրոցի, որի բնութագրական դրոշմն է կրում տվյալ կրկնակազմը: Պատահում են դեպքեր, երբ հարցի լուծման անմիջական պատասխանը գտնվում է ձեռագրի ճիշատակարանում:

Ավետարանների համար նախատեսված արծաթյա կրկնակազմերի հետաքրքրությունը չի սահմանափակվում նրանց պատրաստման օջախների և գեղարվեստական կողմի առանձնահատկություններով: Այն ունի նաև միջնադարյան մտածողությանը հատուկ սիմվոլիկ նշանակություն:

Գրականության մեջ վաղուց արդեն բացատրվել ու ընդհանուր ճանաչում է գտել քրիստոնեական իմաստ արտահայտող սիմվոլիկ համակարգը: Բանն այն է, որ միջնադարյան արվեստում ներկայացված դրվագները միշտ չէ, որ հանդես են գալիս իրենց բուն նշանակությամբ: Այսինքն՝ խաղողը որպես խաղողի, աղավնին որպես աղավնու անմիջական գաղափարն արտահայտելու համար: Դրանք, ստանալով այլաբանական իմաստ, անկախ **իրական (ռեալիստական)** պատկերաձևերից, դառնում են վերացական մտապատկերներ և այդ պատկերվող օբյեկտի բնական ձևերը, որպես կոնկրետ հասկացություններ (խաղող, գառ, թռչուն և այլն) արտահայտելու միջոց, ընկալվում են իրենց անուղղակի իմաստով (աղավնին որպես Սուրբ Հոգի և խաղաղություն, խաղողը՝ մեռնող և հառնող աստվածության կամ Հիսուս Քրիստոսի խորհրդանիշ և այլն):

Իրենց փոխաբերական իմաստն են ստացել նաև որոշ մետաղներ՝ հատկապես արծաթը և ոսկին: Արծաթի գործածությունը կրոնադավանական նպատակներով կիրառական էր դեռևս Հին Ուխտի շրջանում: Արծաթը նաև նվիրաբերվում էր տաճարին՝ որպես անարյուն զոհաբերություն: Քրիստոնեական շրջանում ինչպես մյուս գործառույթները, արծաթը մույնպես վերաիմաստավորվեց: Արծաթից էին պատրաստվում նաև եկեղեցական սպասքը:

Արծաթը քրիստոնեության մեջ ուներ անապականության խորհուրդ, որը մարմնավորում է Քրիստոսին: Արծաթի հատկությունները՝ մանրէազերծող և հականեխիչ, հայտնի էին դեռ վաղուց, ուստի դավանական համբուրելի պարագաները (խաչ, մասնապահարանն այդ թվում և Ավետարանների կրկնակազմերը) պատրաստվում էին արծաթից, իսկ

հետո երբեմն ոսկեզօծվում: Կրկնակազմերի պարագայում հիմնականում ոսկեզօծվում էին մասնավոր սեփականություն հանդիսացող օրինակները, որոնք նախատեսված չէին եկեղեցական արարողության համար: Ոսկին սիմվոլների այս համակարգում կրում է «Քրիստոսի թափված արյան խորհրդանիշը, որը միջանկյալ վիճակն է համարվում երկրային և երկնային թագավորության միջև: Ժողովրդական խոսքը ասում է. «Ոսկին կրակով է փորձվում», այսինքն կրակի միջամտությամբ է պարզվում ոսկու ազնվությունը և այն՝ որպես «Քրիստոսի արյան, զաղափար փրկագործության ճանապարհի խորհուրդն ունի, որով պետք է անցնի մարդը:

Հիշյալ երկու մետաղները սիմվոլիկ նշանակությամբ համապատասխանում են նաև իրենց քիմիական հատկություններին. արծաթի սուլֆիտը՝ պատինան, նույնպես մանրէասպան է, իսկ ոսկին նաև որպես աստվածային լույսի խորհրդանիշ օգտագործվել է ըստ նշանակության:

Անդրադառնալով արծաթի քրիստոնեացված խորհրդին՝ հատկանշական է նրա երկբևեռ խորհուրդներից նաև մյուսը, ըստ որի՝ արծաթը ունի նաև մատնության խորհուրդը, ուստի եկեղեցական պարագաների արծաթե լինելը խորհրդանշում է քրիստոնյաների՝ մատնության գործում իրենց մասն ունենալը: Ժողովրդական ավանդազրույցներում պահպանված կամ թևավոր խոսք դառած «Արծաթասեր մարդու» զաղափարը այստեղից է գալիս, այն ունի մատնության խորհուրդ և ոչ արծաթատեղեցություն: Այսպիսով արծաթը՝ հանդիսանալով անապականության՝ որպես «Քրիստոսի և մատնության խորհրդանիշների կրողը, քրիստոնյային մշտապես հիշեցնում է մատնության մեջ իր մեղքի բաժին ունենալու և որպես «Քրիստոսի, նրանով հարատև մաքրվելու հնարավորության մասին:

Եզրափակելով արծաթյա կրկնակազմերի թեման որպես միջնադարյան հայ արվեստի տեսակ՝ կարելի է ասել, որ դրանք իրենց առանձնահատկություններով մնում են որպես քրիստոնյա հայ մշակույթի ներկայանալիք հուշարձաններ, որոնք պատմում են հայ մարդու կենսակերպի, նրա գեղագիտական մտքի և քրիստոնեական դաստիարակության բարձր կուլտուրայի մասին: